

Türkistan'da Kâdiriyye izleri: Muhammed Sıddık Rüşdî'nin Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risalesi

Betül Gürer

Özet

Makale XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşamış Muhammed Sıddık Rüşdî'nin Çağatay dilinde kaleme aldığı Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesini konu edinmektedir. Hayatı hakkında çok sınırlı bilgi bulunan Muhammed Sıddık Rüşdî, tahminen 1706 yılında Doğu Türkistan'da Yârkend'de doğmuş, hayatı siyâsî ve askerî zorlukların yoğun olduğu bir dönemde geçmiştir. Sıddık Rüşdî'nin bilinen iki eseri vardır. Bunlardan biri Tezkire-i Evliyâ-yı Türkî, diğeri ise Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam'dır. Temel metinleri anlayıp onlardan istifade edecek düzeyde Arapça ve Farsça bilen Sıddık Rüşdî, her iki eserini de Çağatay Türkçesi ile yazmıştır. Üstelik bu dili kullanmadaki amacı Çağatay dilini konuşan insanlara başta Abdülkâdir Geylânî olmak üzere tasavvuf ehlini sevdirmektir. Sıddık Rüşdî'nin Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesi sadece bir menkıbe kitabı değil aynı zamanda Fergana Vadisi'nde Kâdiriyye'nin izlerinin takibini mümkün kılan bir vesika mahiyetindedir. Makalede, Kâdiriyye'nin söz konusu coğrafyadaki mevcudiyeti, makalenin konusunu teşkil eden menâkıbnâme bağlamında değerlendirilmiş, Abdülkâdir Geylânî hakkında ortaya çıkmış menâkıp kitapları hakkında genel bilgiler verilmiş ve böylece Sıddık Rüşdî'nin risâlesinin bu literatürdeki yerine dair tespitler yapılmıştır. Makalenin amacı, Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın nüshaları, muhtevası, kaynakları, üslubu ve yöntemini tahlil etmek suretiyle eserin bilhassa Anadolu'da tanınmasına ve Doğu Türkistan'da Kâdiriyye'nin teşekkül tarihine ilişkin malumata katkı sağlamaktır.

Traces of Qadiriyya in Turkestan: Muhammad Siddiq Rushdie's risala called Manaqib-i Hazrat-i Ghawth al-A'zam

Abstract

The article is about manaqibnama (hagiographic book) of Abdulqadir al-Jilani written in Chagatai language by Muhammad Siddiq Rushdie, who lived in Eastern Turkestan in the 18th century. Muhammad Siddiq Rushdie, about whom there is very limited information, was born in Yarkand in Eastern Turkestan, approximately in 1706, and his life passed in a period of intense political and military difficulties. Siddiq Rushdie has two known works. One of them is Tadhkira-i Awliya-i Turki, and the other is Manaqib-i Hazrat-i Ghawth al-A'zam. Siddiq Rushdie, who knew Arabic and Persian at a level to understand and benefit from the basic texts, wrote both of his works in Chagatai Turkish. Moreover, his purpose in using this language is to introduce people who speak the Chagatai language the sufis, especially Abdulqadir al-Jilani. Siddiq Rushdie's risala Manaqib-i Hazrat-i Ghawth al-A'zam is not only a hagiographic book but also a document that makes it possible to follow the traces of Qadiriyya in the Fergana Valley. In the article, the existence of Qadiriyya in Fergana Valley was evaluated in the context of the manaqibnama, and general information was given about the hagiographic books about Abdulqadir al-Jilani, thus determinations were made about the place of Siddiq Rushdie's treatise in this literature. The aim of the article is to make Manaqib-i Hazrat-i Ghawth al-A'zam known, especially in Anatolia, by analyzing the copies, content, sources, style and method of it and to contribute to the the information about the history of the formation of Qadiriyya in Eastern Turkestan.

Corresponding Author

Betül Gürer

Article History

Received
19 July 2024
Accepted
30 July 2024

Anahtar Kelimeler

Abdülkâdir
Geylânî, Kâdiriyye,
Muhammed
Sıddık Rüşdî,
Menâkıb-ı Hazret-i
Gavsü'l-A'zam,
Menâkıbnâme.

Keywords

Abdulqadir al-
Jilani, Qadiriyya,
Muhammad Siddiq
Rushdie, Manaqib-i
Hazrat-i Ghawth al-
A'zam, Hagiography.

Giriş

Abdülkâdir Geylânî, Kâdiriyye ve Menâkıbnâme Geleneği

Abdülkâdir Geylânî, 1077-1166 yılları arasında yaşamış, hayatının büyük bir kısmı Bağdat'ta geçmiş, tasavvuf tarihinde gavs-ı a'zam sıfatıyla meşhur bir sûfidir. 90 yılı aşan ömrü boyunca kitaplar telif etmiş, devrinin önemli mutasavvıf ve âlimlerinden istifade etmiş, müritleri ve evlatları vasıtasıyla Kâdiriyye Tarikatını miras bırakmıştır. Tasavvuf tarihinde Müslüman halk nezdinde daima ilgi gören Kâdiriyye, Abdülkâdir Geylânî'nin neredeyse hayatta olduğu dönemde yaygınlaşmaya başlamış, böylece İslâm medeniyetini, ilmini, kültürünü ve İslam âleminin rûhânî yaşantısını şekillendirmiştir. Kâdirîlik tarihten günümüze kadar İslâm dünyasında en yaygın tarikat olma özelliğini daima korumuştur (Gürer, 2016, s. 330). Bunda Abdülkâdir Geylânî'nin yaşadığı dönemde büyük kitleleri etkileyen vaaz ve irşat gücü, çocuklarının ve torunlarının fazla olması ve onun manevi mirasını yayma çabaları, Hz. Pîr'in bütün tasavvufî anlayışını sünî bir çizgide tesis etmesi kadar, Moğolların Bağdat'ı yağmalamaları neticesinde Geylânî ailesinin Bağdat'tan ayrılması ve tarikatın adem-i merkeziyetçi olarak yaygınlaşması etkili olmuştur (Azamat, 2001, s. 132; Gürer, 2016, s. 330).

Kâdirîlik Hicaz bölgesine, Anadolu'ya, Kuzey Afrika'ya Abdülkâdir Geylânî ile çeşitli vesilelerle görüşen kimselerin ondan tarikat almasıyla girmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda bu bölgelerle birlikte Endülüs'e ve Hint alt kıtasına tarikatın âdab ve erkânı da ulaşmaya başlamıştır (Gürer, 2016, ss. 341-348). Makaleye konu olan *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adlı risâlenin telif edildiği bölge olan Doğu Türkistan'a Kâdirîlik'in ne zaman girdiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Hatta bazı akademik çalışmalarda teşekkül etmiş bir tarikat olarak XIX. yüzyılda girdiği kabul edilirken bu tarihten önce o bölgede faaliyet gösteren bazı tarikatların silsilelerinde Abdülkâdir Geylânî'nin adının geçtiği belirtilmektedir (Çakır, 2006, s. 147). Risâlenin XVIII. yüzyılda Fergana Vadisi'nde yaşamış bir sûfî tarafından o bölgenin insanına Abdülkâdir Geylânî'yi tanıtmak ve sevdirmek üzere kaleme alındığı düşünüldüğünde Kâdiriyye'nin buraya daha önce tarikat geleneği olarak ulaşma ihtimali oldukça yüksektir. Bu makale dolayısıyla oluşan kanaatimize göre Kâdirîlik bu topraklara XVIII. yüzyıldan çok daha önce girmiştir. Esasen Kâdiriyye'nin Orta Asya'ya ne zaman geldiği, kimler tarafından götürüldüğü, tekkelerinin nerelerde bulunduğu konusu tasavvuf tarihçilerince yeterince çalışılmış değildir. Aşağıda bir nebze değineceğimiz üzere, bu konuda yapılan çalışmalardaki bilgiler de yeterli değildir; bu araştırmalarda sadece XIX. yüzyıl ve sonrasında bölgede yaşayan bazı Kâdirî şahsiyetlerden söz edilmiştir.

Tasavvuf araştırmacısı T. Zarccone, "özerk" yani Nakşbendîliğe tabi olmayan bir Kâdiriyye'nin XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başında Hindistan'dan Fergana'ya Niyaz Ahmed Kâdirî Sirhindî tarafından getirildiğini ifade etmektedir. Bu şahsın halifesi ise Hâce Abdüşşehîd Bedahşânî'dir. Onun üç halifesinden biri ise Muhammed Sâdık Kâdirî'dir (Zarccone, 2000, s. 314). Bu isimleri zikretmemizin sebebi, makalenin konusu olan risâlenin yer aldığı mecmuanın kapağında kitabın Ahmed Kâdirî'den Hâce Abdüşşehîd Bedahşânî'ye ondan da Muhammed Sâdık Kâdirî'ye kaldığına dair bir ibarenin bulunması ve bu isimlerle T. Zarccone'nun verdiği zincirin birbiriyle örtüşmesidir. Muhtemelen bu isimler Doğu Türkistan'da "o dönem için" Kâdiriyye'nin temsilcisi sayılabilecek kişilerdir. Kâdiriyye'nin Doğu Türkistan'daki tarihini her ne kadar XVIII. yüzyıla kadar geriye götürebilsek de bu tarihten sonra da bu geleneğin söz konusu coğrafyada varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Nitekim Mir Şemseddin Kârî Kokandî XIX. yüzyılda, Ziyâüddîn Hazînî ise XX. yüzyılda Kâdiriyye'nin bu bölgedeki temsilcilerindendir (Astanakulov, 1993, s. 8). Şüphesiz Kâdiriyye'nin hem bütün Müslüman beldelerde müntesiplerinin bulunması hem de sayıca çok fazla bir zümrenin ilgisini çekmesi çeşitli sebepler yanında en çok da Abdülkâdir Geylânî'nin gavs-ı a'zam olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. İbn Teymiye'nin ifadesiyle "menkıbeleri tevatürle sabit olan" (Gürer, 2016, s. 410) bu sûfî adeta menâkıbnâme geleneğinin sembol ismi olmuştur.

Sözlükte "övnülecek güzel iş, hareket" manasına gelen menkabe (menkıbe) kelimesinin çoğulu olan menâkıb bu anlamıyla ilk defa, IX. yüzyıldan itibaren yazılan hadis kitaplarında Ashab-ı Kirâm'ın faziletlerine dair hadisleri ihtiva eden bölümlerin adı olarak (Kitâbü'l-Menâkıb) kullanılmaya başlanmıştır. Menâkıb kelimesinin ayrıca halifeler, mezhep imamları gibi kişilerin üstünlüklerinin, meziyetlerinin anlatıldığı eserlerin yanı sıra kutsal şehirlerin faziletlerinin aktarıldığı eserlerin adında

da geçtiği görülmektedir. Tasavvufun IX. yüzyıldan sonra İslâm dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte menkıbe kelimesi sufilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, bu alanda IX. Yüzyılda Sülemî tarafından kaleme alınan *Tabakâtü's-süfiyye'si*, Hücvirî'nin *Keşfü'l-mahcûb'u*, Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si* ve diğer bazı tasavvufî eserlerde Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Hafs el-Haddâd gibi sûfîlerin hikmetli sözlerine ve faziletli davranışlarına yer verilmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi ilk büyük tarikatların teşekkül etmesiyle birlikte menkıbenin muhtevasına "keramet" kavramı da eklenmiş, Abdülkâdir-i Geylânî, Ahmed er-Rifâî benzeri tarikat pirleri için vefatlarının ardından yazılan eserlerde, gösterdikleri kerametlerin anlatılmaya başlanmasıyla birlikte menkıbe kelimesi giderek kerametle aynı anlamda kullanılabilir olmuş, böylece bir tasavvufî tür olarak menâkıb metinleri (menâkıbnâme) ve menâkıb yazma geleneği ortaya çıkmıştır (Şahin, 2004, s. 112).

Sufî menâkıbnâmelerinin çoğu sufiler tarafından kaleme alınmış olmakla birlikte, sufî olmayan şahsiyetler tarafından sufiler hakkında yazılmış menâkıbnâmeler de mevcuttur. İbnü'l-Cevzî'nin Ma'rûf-ı Kerhî hakkında yazdığı menâkıb gibi (Ulupınar, 2024, ss. 152). Müstakil kitap halindeki sufî menâkıbnâmelerinin daha çok XII. yüzyıldan itibaren ve bilhassa tarikat kurucuları yani pirlere hakkında yazıldığını tespit ediyoruz. Sufî tabakat kitapları da bu alanda, müstakil menâkıbnâmeler kadar önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Tasavvuf tarihçisi A.Y. Ocak (1992, ss. 27-91) bu alandaki önemli çalışmasında daha çok Türk evliya menkıbelerini incelemiş ve kültür tarihi açısından değerlendirmiştir. Hakkında en fazla menâkıbnâme yazılan şahsiyetlerden birisi de Abdülkâdir Geylânî'dir. D. Gürer'in tespitlerine göre Abdülkâdir Geylânî hakkında, Arapça, Türkçe ve Farsça 70'e yakın menâkıbnâme kaleme alınmıştır. Bizim kanaatimize göre, bunların tercüme ve D. Gürer'in tespit edemedikleriyle birlikte bu sayı en azından 80-100 arasındadır ki, İslâm tarihinde hakkında bu kadar menâkıbnâme yazılan başka bir şahıs muhtemelen yoktur. Ancak, D. Gürer'in (2016, ss. 129-137) de belirttiği gibi, başta meşhur tarihçi, muhaddis, daha doğrusu pek çok alanda pek çok eser yazmış ve Geylânî'nin çağdaşı olup onun vaazını da dinlemiş olan İbnü'l-Cevzî'nin *Dürerü'l-cevâhir'i* olmak üzere, bu menâkıbnâmelerin yarısından fazlası günümüze kadar ulaşmamıştır.

Bu makalede¹ Muhammed Sıddık Rüşdî tarafından XVIII. yüzyılda Çağatay dilinde kaleme alınmış *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adlı risale, fiziksel özellikleri, yöntemi, üslubu, muhtevası ve etkileri bakımından ele alınmıştır. Risâlenin ait olduğu literatürdeki yeri tespit edilmeye çalışılmış, bu suretle Abdülkâdir Geylânî ve Kâdiriyye'nin Fergana Vadisi'ndeki tesirleri hakkında genel değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Muhammed Sıddık Rüşdî'nin Hayatı ve Eserleri

Muhammed Sıddık Rüşdî XVIII. yüzyılda yaşamış, Doğu Türkistan'da meşhur şair ve edip sûfîlerden biridir. Hayatı ile ilgili son derece kısıtlı olan bilgilere eserlerinde kendisi hakkında verdiği malumattan ulaşılmaktadır. *Tezkire-i Evliyâ-yı Türkî* adlı kitabından yola çıkılarak 1706 yılında Doğu Türkistan sınırları içinde olan Yarkend'de dünyaya geldiği düşünülmektedir. Nitekim risâlelerinin girişinde kendisini Yarkendî olarak künyelemesi de buraya mensubiyetini doğrulamaktadır (Rüşdî, 1898, s. 14). *Tezkire*'de hicri 1190 yılında eserini yazmaya başladığını, dört yılda tamamladığını ve bu esnada 70 yaşında olduğunu belirtmektedir. İlgili tarih milâdî takvime çevrildiğinde 1776'ye tekabül etmektedir. Buna bağlı olarak Sıddık Rüşdî'nin 1706 yılı civarında doğduğu düşünülebilir (Ostanaqulov, 2021, s. 26). Vefat tarihi ise bilinmemektedir. Ancak yaşlılık döneminde dahî eser telifi ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin ana dili olan Türkçenin dışında Arapça ve Farsça biliyor olması iyi bir eğitim aldığı ya da çok dilli bir coğrafyada yaşadığını göstermektedir. Sıddık Rüşdî'nin yaşadığı dönemde Hiva, Buhâra, Semerkant, Tirmiz, Taşkent, Evliyaata, Hucend, Hotan, Kaşgar ve Yarkend gibi yerleşim yerleri birer ilim ve kültür merkezi olduğu gibi aynı zamanda Doğu Türkistan'ın Türkçe konuşan halklarının yaşadığı bölgelerdir.

Muhammed Sıddık Rüşdî'nin hayatı Doğu Türkistan hanlıklarının iktidar mücadeleleri ve nihayet Çin'in bu bölgeyi işgal etmesi yıllarına rastlamıştır (Demirağ, 2014, s. 232). Hayatı hakkında

¹ Makalede esas aldığımız *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* nüshasını temin etmemizi sağlayan ve bu konuyu çalışmamızı öneren Prof. Dr. Ahmet Taşğın'a; Özbekistan'daki çalışmalardan istifade etmemizde yardımları olan Prof. Dr. Nadirhan Hasanova'ya; Sıddık Rüşdî ile ilgili çalışmalarını bizimle paylaşan Prof. Dr. İkrameddin Astanakov'a; görüş ve önerilerinde bulunarak makaleye katkı sağlayan Prof. Dr. Dilaver Gürer'e şükranlarımı sunarım.

malumatın bulunmaması, kanaatimizce söz konusu kargaşa döneminde kendine mahsus medrese veya dergâhında, bir sükûnet ortamı içinde ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini yürütme imkânı bulamamasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim ileride de ifade edeceğimiz üzere “hocalar dönemi” adı verilen süreçte, doğduğu yer olan Yarkend’den Bedahşan’a göç etmek zorunda kalmış ve çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Bu sebeple hayatı o dönemin imkânları çerçevesinde tarihe kayıt olarak girmemiştir.

Fergana Vadisi ve Doğu Türkistan XVIII. yüzyıla kadar bağımsız yaşamış bir coğrafya olsa da 1759’dan sonra Çin İmparatorluğunun bu bölgeyi işgal etmesinden sonra burası Jinjiyang (Sincan) eyaletine dönüştürülmüştür. Bu işgalden sonra birçok Türk boyu Fergana Vadisi’ne göç etmiş, Sıddık Rüşdî’nin hayatının büyük bir kısmı da bu savaş ve zorluk zamanlarında geçmiştir. Doğu Türkistan tarihinde “hocalar devri” olarak adlandırılan 1678-1755 yılları arasındaki süreç bu bölgedeki özgürlüğün sona erdiği zaman dilimidir. Yöneticiler tarafından Türkistan’a davet edilen Hoca İshak Veli ve Hoca Kalan şehir-kasaba bütün yerleşim yerlerini dolaşarak Müslüman halkı bütünleştirmeye çalışmıştır. Hoca İshak Velî’nin çocukları İshâkıyye ve Karatağlık, Hoca Kalan’ın evlâtları Âfâkıyye ve Aktağlık adıyla ayrı görüşleri savunan iki gruba ayrılmış ve aralarında büyük bir çekişme başlamıştır. Ardından ülkenin doğu vilâyetleriyle batı vilâyetleri arasındaki gerginlik daha da artmış, çıkan çatışmalar Kalmuklar’ın devreye girmesiyle yatışsa da Çinliler 1759’da bu bölgeyi ele geçirmiştir (Kumru, 2017, s. 1257). İlerleyen dönemlerde çeşitli Türk hanları ve boylarının Çinlilerle mücadelesi yıllarca devam etmiştir (Taşağıl, 2012, s. 558). Sıddık Rüşdî ve onu himaye eden Kefeg Bey (Kifag Bey) Karatağlıklar’a dahil olan Hoca Abdullah’ın yönettiği zümrede yer almıştır. 1750-1757 yılları arasındaki süreçte Aktağlıklar’ın Yarkend’i ele geçirmesi üzerine Karatağlıklar kendi topraklarını terk ederek Oş, Andican, Hotan ve Bedahşan gibi şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Sıddık Rüşdî’nin koruyucusu ve aynı zamanda yönetici de olan Hoca Kefeg Bey işgal döneminde bulunduğu yerden Hotan’a kaçmak zorunda kalmıştır (Astanakulov, 2007, ss. 15-16). Gerek Çin’in işgali sırasında gerekse Doğu Türkistan hanlıklarının kendi iç mücadeleleri sırasında hocalar devrinde binlerce insan ölmüştür. Sıddık Rüşdî’nin doğumundan önce başlayıp yüz yıldan fazla süren bu dönem o coğrafyanın sadece siyasi hayatında değil sosyal hayatta ve düşünce hayatında da olumsuz sonuçlara yol açmıştır (Çırak, 2022, s. 22).

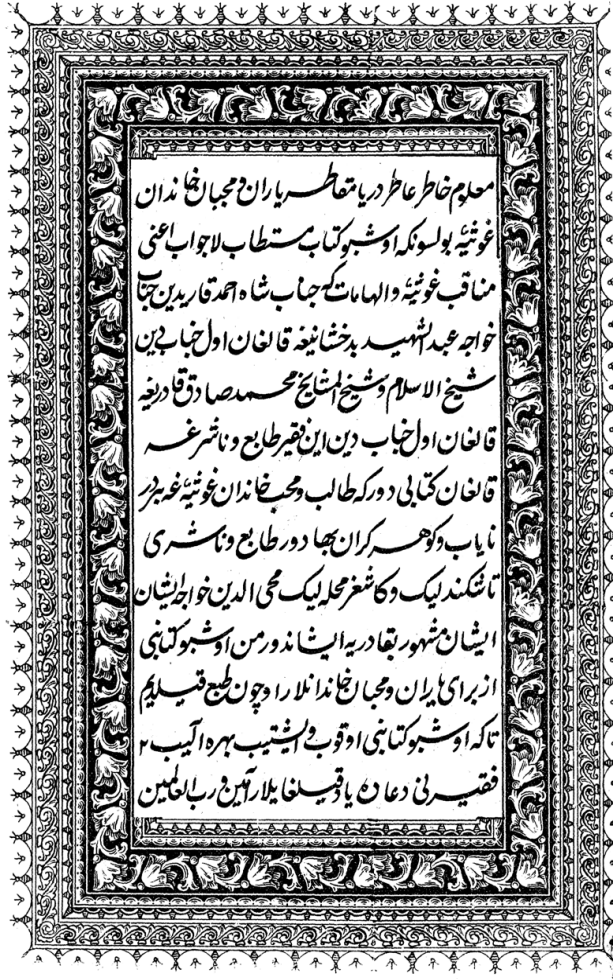
Sıddık Rüşdî’nin ifadesine göre Hoca Kefeg Bey, Hotan’da iki medrese, Yarkend’de ise cami inşa ettirmiş olan, çevresindeki âlimleri koruyup onları ilme ve eser telifine teşvik eden bir yöneticidir. Nitekim müellif, en meşhur eseri olan *Tezkiretü’l-evliyâ-yı Türkî’yi* Hoca Kefeg Bey’in isteği üzerine, Çin işgalinden yirmi beş sene sonra, Hotan’da iken kaleme almıştır (Toplu, 2018, s. 533). Muhammed Sıddık Rüşdî’nin en çok bilinen ve üzerine çalışma yapılan eseri *Tezkiretü’l-evliyâ-yı Türkî’dir*. Kanaatimizce müellifin tanınmasını sağlayan eseri de budur. Çünkü Sıddık Rüşdî, Ali Şir Nevâî’den sonra doğu Türkçesiyle evliya tezkiresi yazmış olan nadir müelliflerden biridir. Abdurrahman Câmî’nin *Nefahâtü’l-üns* adlı meşhur tabakat kitabını *Nesâyimü’l-mahabbe* adıyla Çağatayca’ya çeviren Ali Şir Nevâî ile Sıddık Rüşdî doğu Türkçesinde tezkire yazımı hususunda aynı konumda değerlendirilmiştir (Ostanaqulov & Madrahimova, 2021, s. 161). Türkçenin yazı dili olmadığı dönemde din ilimlerine dair bir alanda Türkçe eser telifi Sıddık Rüşdî’yi devrinin müelliflerinden ayırmaktadır. Müellif gerek *Tezkire*’sinde gerekse *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü’l-A’zam*’da bu eserleri Türkçe olarak kaleme almasının nedenini orada yaşayan insanların anlayacağı dilde kitaplar yazıp bu eserleri onların istifadesine sunmak olarak açıkça belirtmiştir (Rüşdî, 1898, s. 16). *Tezkire*’nin yazma nüshası Taşkent’te Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, 12128 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha 2007 yılında *Muhammed Sıddık Rüşdiy Tezkiretü’l-evliyâ-yı Türkî* adıyla İkrameddin Astanakulov tarafından neşredilmiş Taşkent İslâm Üniversitesi Yayını olarak basılmıştır (Bashirovna vd., 2022, s. 2926).

Muhammed Sıddık Rüşdî ile ilgili yapılan çalışmalarda, onun sadece *Tezkire*’si ve bu makalenin de konusunu teşkil eden *Menâkıb-ı Abdülkâdir Geylânî* adlı eserlerinin varlığından söz edilmektedir (Astanakulov, 2007, s. 22). İ. Astanakulov (2021, s. 98), bu iki eser dışında çok sayıda gazel, rubaî ve muhammeslerinin bilindiğini, ancak ona ait bir dîvânın şu an mevcut olmadığını belirtmektedir. Eserleri içinde yer alan şiirlerinden onun şairliğine dair malumat çıkarılabilmektedir. Bazı araştırmalarda 1785-1786 yılları arasında *Siddiknâme* isimli mensur bir ahlak ve nasihat kitabı yazmış, Kaşgar ve Hoten şehirlerinde yaşamış, Muhammed Sıddık Reşîdî isimli bir kişiden söz edilmektedir. N. Tosun (2023, s. 149) bu zatın büyük ihtimalle Sıddık Rüşdî olabileceği kanaatindedir. Ancak Astanakulov (2021, s. 95)

böyle bir eserden bahsetmediği gibi müellifin nisbesinin "Rüşdî" olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Sıddık Rüşdî ile ilgili olarak en fazla çalışma yapan ve onun tanınmasını sağlayan Özbek akademisyen İkrameddin Astanakulov dışında herhangi bir araştırmacı bulunmamaktadır. Sıddık Rüşdî'nin hayatı ve eserlerine dair Bayram Toplu'nun da iki makalesine ulaşmış olsak da bunlar Astanakulov'un çalışmalarının Türkçeye çevirisinden ibarettir. Bunun dışında bilhassa Doğu Türk Edebiyatı'nda ve Türkistan tasavvuf geleneğinde Muhammed Sıddık Rüşdî'nin konumuna ilişkin daha ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 1

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın Muhammed Sâdık Kâdirî'den Kaldığını Bildiren Sayfa

2. Muhammed Sıddık Rüşdî'nin Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam Adlı Risâlesinin Yer Aldığı Mecmua

Risâle, Taşkent'te 1898 yılında yazma eserden tıpkıbasımı yapılmış bir mecmua içinde yer almaktadır. Mecmuanın çalışmada kullandığımız nüshası İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi 37 numarada kayıtlıdır. Mecmuanın kapağında *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adı yer almaktadır (Rüşdî, 1898, s. 2). Ancak bu risâle bu mecmuadaki beşinci risâledir. Buradan mecmuanın genel adının *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* olarak verildiğini söyleyebiliriz. Mecmuanın kapağından kitabın sahibini ve hangi amaçla vücuda geldiğini beyan eden bir sayfalık bir açıklama bulunmaktadır. Burada kitabın basılmasını temin eden kişi, kitabın hangi ellerden geçip kendisine ulaştığını bildirmekte, ancak kendi adını söylememektedir.

İş bu kitâb-ı müstetâb ya'nî Menâkıb-ı Gavsîyye ve İlhâmât ki Cenâb-ı Şâh Ahmed Kâdirî'den Cenâb-ı Hâce Abdüşşehîd Bedehşânî'ye kalgan, ol Cenâb'dan Şeyhülislam ve şeyhü'l-meşâyih Muhammed Sâdik Kâdirî'ye kalgan, ol Cenâb'dan iyn/bu fakîr tâbî' ve nâşîre kalgan kitabıdır ki... (1898, s. 1)

Akabinde ise Abdülkâdir Geylânî muhiplerinin okuyup, ondan behre almaları ve kendisine dua etmeleri amacıyla eserin basılmasını sağladığını belirtmektedir (1898, s. 1).

Şekil 2

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın İlk Sayfası

Beş risâleden oluşan mecmuanın tamamı 289 sayfadır. Ancak numaralandırma 1'den 289'a kadar düzenli bir şekilde gitmemektedir. Şöyle ki ilk üç risale 144. sayfada bitmektedir. Beşinci yani kelime-i tevhidle ilgili risaleyle birlikte numaralandırma tekrar 1'den başlamaktadır. Makalemizin asıl konusu olan *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adlı risale ise 13. sayfadan itibaren yer almaktadır. Buna göre mecmuanın tertibi şu şekildedir:

Gavsîyye Risâlesi (ss. 2-61)

Hamriyye Kasîdesi Şerhi (ss. 62-78)

Gavsîyye Risâlesi'nin Türkçe tercüme ve şerhi (ss. 79-144)

Kelime-i tevhid zikri âdâbına dair bir risâle (ss. 2-13)

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam (ss. 14-143)

Mecmuadaki ilk risâle Abdülkâdir Geylânî'nin *Gavsıyye Risâlesi*'nin Velî Mülûkşâh Sıddîkî Kâdirî tarafından yapılmış Farsça tercüme ve şerhidir. Hayatı hakkında bilgiye ulaşamadığımız müellifin adı risâlenin ilk sayfasında yer almaktadır (Mülûkşâh, 1898a, s. 2) *Gavsıyye Risâlesi*'nin, muhtevastaki bazı ifadeler nedeniyle Abdülkâdir Geylânî'ye aidiyeti üzerinde bazı tartışmalar bulunmaktadır. Abdülkâdir Geylânî gibi müteşeddid bir sūfînin risâlede geçen sembolik hatta şatahat türü sözleri söylemeyeceğinden hareketle eserin ona nispetinin kesin olmadığı ileri sürülmüştür (Vâsitî, 1305, s. 55). Üslubu ve muhtevastaki bazı ibareler nedeniyle İbnü'l-Arabî'ye de nispet edilmiştir (Gürer, 2013, s. 62). D. Gürer tarafından eserin aidiyeti, nüshaları ve muhtevası hakkında geniş bilgi veren bir çalışmada bu tartışmalar değerlendirilmiş ve *Gavsıyye Risâlesi*'nin Türkçe çevirisi yapılmıştır (2013, ss. 61-65). Mülûkşâh, *Gavsıyye*'den aldığı bir pasajı doğrudan verip akabinde Farsça olarak ilgili metni açıklamıştır. Bu açıdan kısa bir şerh veya ta'lik olarak düşünülebilir. Bu risâle, mecmuanın 2-61 sayfaları arasında yer almaktadır. Risâlenin Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü (FAŞE) Kütüphanesi'nde yer alan nüshalarından risâlenin bölgede çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Mecmuada 62-78 sayfalar arasında bulunan ikinci risâle Abdülkâdir Geylânî'nin *Kasîde-i Hamriyye*'sine yapılmış Farsça şerhtir. Bu kaside *Kasîde-i Gavsıyye* olarak da bilinmekte ve Abdülkâdir Geylânî'nin *Divân*'ı içinde yer almaktadır (Geylânî, 2005, ss. 197-207). *Hamriyye Kasidesi*, kadeh, muhabbet şarabı, Leylâ'nın mahallesi gibi tasavvufî şiire ait sembolik tabirler taşıyan, Abdülkâdir Geylânî'nin idlâl (naz) makamında terennüm ettiği, onun coşkunun yönüne işaret eden bir şiirdir.

Üzerinde müellif adı bulunmayan eserin giriş kısmında yazar, *Kasîde-i Hamriyye*'nin bazı lafızlarının açık olmadığını, okuyanın anlaması için itikatlarının halis olması ümidiyle bu kasideyi şerh ettiğini belirtmektedir (Mülûkşâh ?, 1898, s. 62). Onun bu açıklamasından bu risâlenin de müellifinin Mülûkşâh Sıddîkî Kâdirî olabileceğini tahmin etmekteyiz. Nitekim o, *Gavsıyye Risâlesi*'nin Türkçe tercümesini de aynı maksatla yapmıştır. Özbekistan FAŞE Kütüphanesi dijital kataloğunda 87/4 numarada kayıtlı olan ve bizim nüsha ile aynı ibarelerle başlayan bir nüshanın müellifi olarak Muhammed Gavs b. Seyyid Kâdirî ismi yer almaktadır. Ancak eserin müellifinin kesin tespiti yapılamamıştır. *Şerh-i Kasîde-i Hamriyye* adını verdiği risâlede müellif, *Hamriyye*'den aldığı mısralardan bazılarının sadece Farsça karşılıklarını vermiş (Mülûkşâh ?, 1898, s. 65) bazılarında ise mısrayı geniş şekilde mensur olarak yorumlamıştır (Mülûkşâh ?, 1898, s. 63). Şerhteki beyitlerin sıralaması, elimizde mevcut olan *Hamriyye* nüshalarındaki beyitlerin sıralamasıyla aynı değildir. Müellif kendi tasarrufuyla beyitlerin yerini değiştirmiş olabileceği gibi onun esas aldığı kaynaktaki sıralama da farklı olabilir. Eserin 73. sayfasında *Kasîde-i Hamriyye*'nin şerhi tamamlanmıştır. Ancak müellif, şerhin akabinde kasideyi okumanın faziletlerini anlattığı küçük bir risâlecik ilave ederek burada on bir gün boyunca her bir günde on bir kere olmak üzere *Hamriyye Kasidesi* okumanın hacetlerin kabulüne vesile olacağını çeşitli örneklerle bildirmiştir (Mülûkşâh ?, 1898, s. 73). Yarım sayfa hacmindeki bu kısa risâlenin akabinde tahminimizce risâleyi okumak isteyenlerin elinde tıpkı bir vird kağıdı gibi bulunması için *Kâsîde-i Hamriyye*'nin müstakil olarak yani şerhsiz halini de yazmıştır (Mülûkşâh ?, 1898, ss. 73-74). Akabinde ise hacet sahiplerinin Hz. Pîr'den nasıl istimdad edeceğini, hangi ibare ve lafızlarla ondan istiğasede bulunacağını anlatmış ve Abdülkâdir Geylânî'nin vasıflarının bulunduğu çeşitli dualar, virdler (Mülûkşâh ?, 1898, ss. 76-77) ilave etmiştir.

Mecmuada 78-144. sayfalar arasında yer alan üçüncü risâle *Gavsıyye Risâlesi*'nin Velî Mülûkşâh tarafından yapılmış Çağatay Türkçesine tercüme ve şerhidir. Eserde yazarın adı herhangi bir yerde geçmezken N. Tosun (2023, s. 77) risâlenin Velî Mülûkşâh tarafından yazıldığını belirtmektedir. Bizim Özbekistan FAŞE Kütüphanesi dijital kataloğunda bulduğumuz nüshalar üzerinde (demirbaş no: 12816/5) müellif adı olarak Velî Mülûkşâh Sıddîk el-Kâdirî kaydedilmiştir. Yine dijital katalogda yer alan Velî Mülûkşâh'a ait *Menâkıb-ı Gavsü'l-A'zam* nüshalarından birisi (demirbaş no: 12651/1) 1513 istinsah tarihlidir ki bu da Mülûkşâh'ın bu tarihlerde veya daha önce yaşadığını göstermektedir.

Müellif bu risâlesini herhangi bir isim vermeden ve hamdele-salvele gibi bir giriş yapmadan doğrudan yazmaya başlamıştır. Girişte Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmelerinin hemen hepsinde yer alan ve onun manevî büyüklüğünü anlatan "şu ayağım Allah'ın bütün velilerinin boyunları üzerindedir" sözünün kısa açıklaması yer almaktadır (Mülûkşâh, 1898b, s. 78). Akabinde Abdülkâdir Geylânî'nin risâlelerinin Arapça olduğunu ve kendisinin önce Farsçaya -mecmuanın ilk risâlesini kastediyor- şimdi de Türkçeye çevirdiğini belirtmektedir (Mülûkşâh, 1898b, s. 79). Ancak söz konusu risâle

Gavsıyye'nin sadece Türkçe çevirisi değil, aynı zamanda Türkçe bir şerhidir. Zira müellif Gavsıyye'den aldığı pasajları Türkçe olarak aktardığı gibi genel olarak oradaki manayı da izah etmiştir. Mülûkşâh'ın "Bu risâle nakıs aklımdan ve kâsır fehmiden çıkmıştır. Her ne kadar günahkâr isem de evliyanın zikrini, fikrini ve muhabbetini saykal/parlak eylemek için bu risâleyi seçtim. Okuyanların risâlenin ibarelerini değil manasını görmelerini ümit ederim" (1898a, s. 79) sözünden onu Türkçeye tercüme etmenin yanında yorumladığını da anlamaktayız.

Mecmuanın beşinci risâlesi ise Lâilâhe illallah zikrinin adâbını konu edinen müellif tarafından hususi olarak isimlendirilmemiş bir risâledir. Müellif kelime-i tevhid zikrine dair 6 tane edebi izah etmiştir. Tamamı 12 sayfadır. Risale, her ne kadar mecmua içinde önceki sayfaların akabinde yazılmış olsa da sayfa numaraları 1'den başlanmak suretiyle verilmiştir.

Konumuz olan risâleye geçmeden önce belirtmek isteriz ki, mecmuadaki risâleleri genel olarak değerlendirdiğimizde yazılış amaçlarının Abdülkâdir Geylânî'nin eserlerini Türkçeye çevirmenin yanı sıra Hz. Pîr'i o coğrafyanın insanına tanıtmak olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim çevirilerin hepsinin aynı zamanda şerh sayılabilecek açıklamalar taşıması bunun bir işaretidir.

3. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam Adlı Risâlenin Fiziksel Özellikleri, Nüshaları ve Baskıları

Çalışmada esas aldığımız nüshanın üzerinde risâle *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adıyla kayıtlıdır. Ancak Astanakulov (Astanakulov, 2007, s. 23), Sıddık Rüşdî ile ilgili çalışmalarında bu esere "*Risâle-i Kâdiriyye*" adıyla atıf yapmıştır. Her ne kadar elimizdeki mecmuada menâkıbnâme "*Risâle-i Kâdiriyye*" adı ile hiç adlandırılmamış olsa da başka çalışmalarda da eser "*Risâle-i Kâdiriyye*" adıyla anılmıştır (Tosun, 2023, s. 79). Halbuki müellifin eserinde istifade ettiği kaynaklardan biri *Risâle-i Kâdiriyye* adlı bir başka risâledir. Dolayısıyla Sıddık Rüşdî'nin kendi eserine de aynı adı verme ihtimali kanaatimizce düşüktür.

Kütüphane veri tabanlarında yaptığımız araştırmalar neticesinde Sıddık Rüşdî'nin *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adlı risâlesinin Anadolu kütüphanelerinde herhangi bir yazma nüshasına rastlamadık. Kanaatimizce bunun sebebi bu coğrafyada Kâdiriyye'nin Orta Asya'ya nispetle daha yaygın olması ve buna bağlı olarak da Kâdirî literatürün gerek menâkıbnâme gerekse diğer tür kaynaklar açısından bu bölgede çokça bulunmasıdır. Dolayısıyla Türkistan'da yazılmış bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesinin Anadolu'da yaygın olmaması normaldir. Risâlenin Özbekistan Fenler Akademisi Birunî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi kataloğunda ise üç tane yazma nüshasını tespit ettik. 1869 istinsah tarihli nüsha 8387 numarada; 1917 istinsah tarihli nüsha 8478/3 numarada; tarihsiz olan nüsha ise 9510/1 numarada kayıtlıdır. Ancak bu nüshaların hiçbirinin üzerinde müellif adı bulunmamaktadır. *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adıyla kaydedilmiş bu eserlerin başlangıcındaki ve sonundaki ibareler bizim elimizdeki nüsha ile aynıdır. Dolayısıyla bu risalelerin Sıddık Rüşdî'nin risalesinin nüshaları olduğu kanaatine ulaşılmış bulunmaktayız.

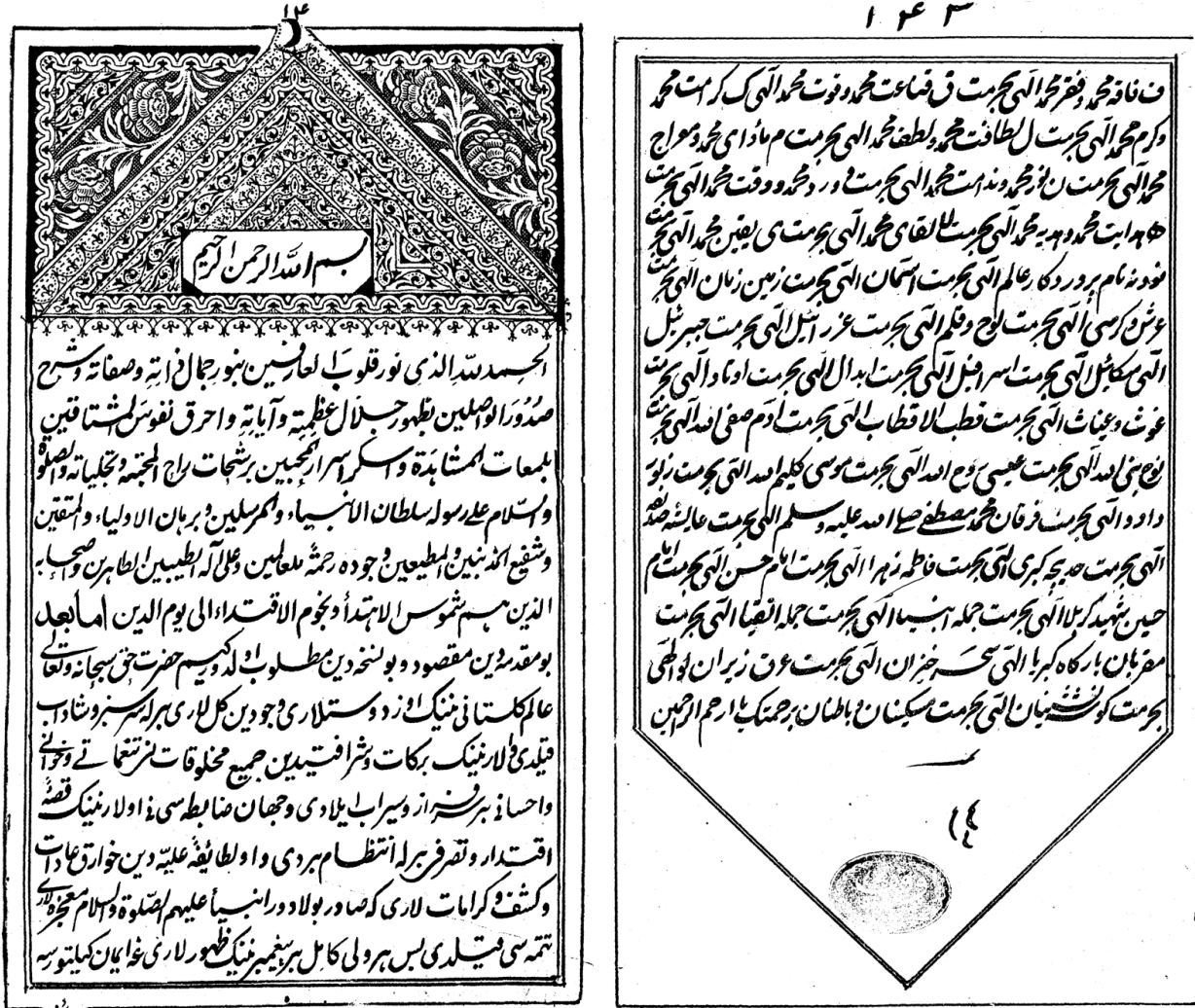
Mecmuanın son risâlesi olan *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam*'ın tamamı 129 sayfadır. Risâle mecmuanın son risâlesi olsa da sayfa numaraları önceki risâlenin devamı olarak değil 14'ten başlamak suretiyle verilmiştir. Buna göre menâkıbnâme 14-143. sayfalar arasındadır.

Risâle, Astanakulov tarafından *Muhammed Sıddık Rüşdiy Avliyalar Sultanı: Turanlık Valiylar*, adı ile Kiril alfabesinde neşredilmiştir. Astanakulov (1993, s. 5) bu neşirde Sıddık Rüşdî'nin *Tezkiretü'l-evliyâ-yı Türkî* adlı eserinin bilindiğini fakat *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* adlı risâlenin 1990 yılında ilk defa tespit edildiğini belirtmektedir. Eserin keşfedilmesinden sonra Taşkent'te Astanakulov tarafından Kiril alfabesiyle modern Özbek diline de çevrilmek suretiyle *Avliyalar Sultanı* adıyla, Turanlık Valiylar koleksiyonu içinde neşredilmiştir. Eserin 1993 yılındaki ilk baskısından sonra 2004 yılında bir baskısı daha yapılmıştır.

İ. Astanakulov (1993, s. 5), her ne kadar yazma eserin üzerinde müellif dışında birisi tarafından yazılmış "*Risâle-i Kâdiriyye*" adı bulunsa da Abdülkâdir Geylânî'nin tüm velîlerin piri konumunda bulunmasından dolayı, neşrettiği esere "*Evliyalar Sultanı*" adını vermeye cür'et ettiğini zikretmektedir.

Şekil 3-4

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam, s. 14; Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam, s. 143.

4. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risâlenin yazılış sebebi

Müellif eserin telifinin asıl sebebini zikretmeden önce Allah'ın veli kullarının sözlerinin anılmasının bir hidayet vesilesi olduğunu, onların keşiflerinin, kerametlerinin ve ihlaslı hallerinin zikredilmesinin bir saadet olduğunu belirtmektedir. Sözü Abdülkâdir Geylânî'ye getirerek onun menkıbelerinin, suret ve siretine dair anlatılanların hem çok geniş hem de Arapça ve Farsça lisanı ile yazıldığını, Türkistan ehlinin ise bunlardan nasiplenmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Sıddık Rüşdî, bu bölge halkının Hz. Pîr'in hayatındaki latif işaret ve inceliklere muttali olması için Arapça ve Farsça eserlerden istifade ederek Türk dilinde yazdığını zikretmektedir. Ona göre, bu risâle sayesinde avam ve havas Abdülkâdir Geylânî'nin örnek şahsiyetini anlayıp ondan istifade edecekler (Rüşdî, 1898, s. 25). Dolayısıyla risâlenin yazılış sebebi Türkistan halkına kendi dilinde Hz. Geylânî'yi tanıtmak ve sevdirmektir. Müellif eserin telifinde Gavsü'l-A'zam'ın derin remizlerini çözmeye çalıştığını, ancak kendisinin bu konudaki acizliğinin farkında olup Abdülkâdir Geylânî'nin "ervâh-ı tayyibeleri"nden yardım dilediğini, her türlü eksik ve uygun olmayan lafızdan dolayı af dilediğini belirtmektedir (Rüşdî, 1898, ss. 25-26).

Muhammed Sıddık Rüşdî'den bir asır sonra yine Doğu Türkistan coğrafyasında Mir Molla Yusuf tarafından Çağatay Türkçesinde yazılmış bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesi de tespit edilmiştir. Ancak eserin müellifi risâlesini Abdülkâdir Geylânî'nin makamının yüceliğini göstermenin

yanında hem bu dünyada iyilik görmek hem de ahirette kurtuluş vesilesi elde etmek için yazdığını zikretmektedir (Çırak, 2022, s. 45). Sıddık Rüşdî'nin ise eser telifindeki amacı Abdülkâdir Geylânî'yi o bölgedeki insanlara tanıtmaktır. Kendisinden yaklaşık bir asır sonra aynı yelpazede bir eserin daha yazılması Sıddık Rüşdî'nin sözünü ettiği çabanın bir meyvesi olarak düşünülebilir.

Risâlenin telifinin kanaatimizce asıl ve manevî sebebi, Abdülkâdir Geylânî gibi etkisi ve şöhreti asırlardır devam eden bir velinin hayatı ve bıraktığı mirasla irtibat kurmaktır. Nitekim Sıddık Rüşdî, böyle bir irtibatın dünya ve ahiretteki karşılığını "Kişi sevdiğiyle beraberdir." (Buhârî, Edeb, 96) hadisini de örnek vererek, başışlanmaya vesile olacağını şu ifadelerle dile getirmiştir:

Peygamberimiz buyurdu kim.. Hak Sübhânehû ve Teâlâ'dan hitab geldi kim ey bendem ol dünyada falan âlim ve falan ârif bendemi tanır idin mi? Ol bende eyitür ey Perverdekârim ârî tanur men. Hak Teâlâ îgây kim 'Seni ol bendeme başışladım.

Müellif bu hadisteki tavsiyeden hareketle, Hüdâ'nın dostlarını tanımak, onlarla bir nispet ve bağlantı kurmaktır, onların muhabbetini gönülde muhkem ve müstahkem olarak saklamaktır, onların tavır ve hallerini anlamak saadet sebebidir (Rüşdî, 1898, s. 24), diyerek doğrudan olmasa da dolaylı olarak eseri telif sebebini bildirmektedir.

5. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam Adlı Risâlenin Yöntem ve Üslubu

Sıddık Rüşdî (1898, s. 26), menâkıbnâmede sistematik bir usul takip etmiş, üstelik eserin başında da bu usul hakkında bilgiler vermiştir. Bu usule göre risâle iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım 5 bâbdan oluşmakta, bu bâblar da kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılmaktadır. Müellif, söz konusu fasıllardan sadece ilk ikisinin muhtevasını giriş kısmında zikretmiş, diğer fasılların içerikleri hakkında burada bilgi vermemiştir, ancak eserin içinde ilgili bâb ve fasıla gelindiğinde onları ve başlıklarını zikretmiştir. Risâlenin konu başlıklarına ilişkin dikkati çeken bir husus ise müellifin bâb ve fasıl olarak taksim ettiği bölümlerin içerikte bazısının yer almamasıdır. Mesela beş bâbdan oluştuğunu ifade ettiği birinci kısım aslında dört bâba bölünmüştür. Beş fasıldan teşekkül ettiğini söylediği ikinci kısımda ise sadece üç fasıl yer almaktadır.

Müellif her ne kadar *et-Tuhfetü'l-kâdiriyye*'yi örnek aldığını belirtse de bu eserle mukayese edildiğinde risâlenin tanziminin bu kitapla örtüşmediği görülmektedir. İbn Münîr tarafından kaleme alınmış ve manzum bir eser olan *Tuhfe* kısım, bâb ve fasıl gibi bölümlerden oluşmamış, buna karşılık menkıbeler kendi içinde numaralandırılmıştır (İbn Münîr, 2016, ss. 152-716).

Risâlede müellif kendi sistemi içinde anlattığı olayları kronolojik akışı da dikkate almak suretiyle zikretmiştir. Nitekim eserin girişinde Peygamberimizden önce zuhur etmiş ve keramet olarak tanımlanabilecek olaylara ilişkin örnekler vermesi, akabinde dört halifenin kerametlerini zikretmesi, daha sonra Abdülkâdir Geylânî'nin menkıbelerine geçmesi bunun bir işaretidir. Menkıbelerin sıralaması yani Abdülkâdir Geylânî henüz doğmadan gerçekleşmiş olaylara öncelik vermesi daha sonra onun hayatıyla ilgili menkıbeleri aktarması da söz konusu kronolojik takibin bir başka örneği sayılabilir (Rüşdî, 1898, ss. 30-32).

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam, bir menkıbe kitabı olsa da Sıddık Rüşdî eserinde Gavs-ı A'zam'ın manevî derecesinden ve ihlaslı itikâdından söz ettiğini de vurgulamaktadır (1898, s. 25). Esasen eserin içeriğinden onun sadece bir menkıbe kitabı olmadığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim risâlenin birinci kısmı Abdülkâdir Geylânî'nin terceme-i hâline tahsis edilmiştir. Ancak Hz. Pîr'in doğumundan itibaren pek çok olağanüstü hadisede adı geçtiği için onun hayat hikâyesinin anlatımı da pek çok kerameti tabîi olarak ihtiva etmektedir. Bunlara örnek olarak bebekliğinde Ramazan ayında gündüzleri annesinden süt emmemesi (Rüşdî, 1898, s. 37), çocukluğunda hayvan güderken hayvanların konuşması (Rüşdî, 1898, s. 39) gibi olaylar verilebilir. Dolayısıyla Abdülkâdir Geylânî'nin hayat hikâyesi pek çok kerameti bizâtihi taşımaktadır. Buna bağlı olarak risâlenin ilk kısmı da bir bakıma kaçınılmaz şekilde bir menâkıbnâme muhtevasına sahiptir.

Sıddık Rüşdî (1898, s. 52-104), birbirine tedahül eden konularda daha önce zikrettiği bir menkıbeyi veya zikrettiği menkıbeye yakın bir olayı farklı yerlerde tekrar aktarmaktadır. Mesela bütün menâkıbnâmelerin mutlaka üzerinde durduğu Hz. Pîr'in "şu ayağım Allah'ın bütün velilerinin boynunu

üzerindedir" sözünün geçtiği rivayetleri birinci kısımda nakletmiş, risâlenin ikinci kısmında ise bu sözle ilgili tüm olayları anlattığı müstakil bir fasıl açmıştır (Rüşdî, 1898, ss. 73-77). Dolayısıyla müellif aynı veya benzer konuları yeri geldikçe tekrar anlatmıştır. Risâlede mevzuyla ilgili bir âyet veya hadis geçtiğinde Arapça ibarenin akabinde bunu Türkçe olarak da zikretmesi müellifin yöntemi olarak düşünülebilir (Rüşdî, 1898, s. 24). Sıddık Rüşdî genel olarak birçok menâkıbnâmede olduğu gibi eserini çok büyük ölçüde nakilden ibaret olacak şekilde tanzim etmiştir. Buna bağlı olarak sadece risâlenin 12 sayfalık ilk bölümünde Abdülkâdir Geylânî'nin üstünlüğü konusundaki düşüncelerini mucize ve kerametın meydana geliş amacı üzerinden dile getirmiş, fakat risâlenin kalan kısmında kendi yorumlarına neredeyse hiç yer vermemiştir. Dolayısıyla eser, müellifin yorum ve fikirlerini oldukça kısmî ölçüde ihtiva etmektedir.

6. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risâlenin muhtevası

Risâleye Arapça bir hamdele ve salvele ile başlayan müellif, ilk on sayfalık kısımda kerametın dinî gelenek içindeki mevcudiyetini ve meşruiyetini izah eden bilgiler vermektedir. Burada peygamberlere verilmiş olan mucizenin sıhhatinden yola çıkarak evliyanın kerametının de sahih olduğunu çeşitli örneklerle izah etmektedir. Rüşdî keşif ve kerameti, mucize ile aynı kanaldan gelen bir harikuladeliik olarak görmekte ve bunları mucizenin tamamlayıcısı şeklinde telakki etmektedir (1898, s. 14). Diğer taraftan ona göre kerametın sahih olduğuna inanmak, İslâm itikadının da bir gereğidir. Bu bağlamda Hz. Zekeriya'nın Hz. Meryem'in yanına geldiğinde çeşitli yiyecekler bulmasını (Rüşdî, 1898, s. 15) ve Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf b. Berahyâ'nın Saba melikesi, Belkis'in tahtını kısa sürede getirmesini (Rüşdî, 1898, s. 16) Hz. Peygamber'den önce gerçekleşmiş olan keramet örnekleri olarak saymaktadır. Bunların akabinde de Peygamberimizin mağaraya sığınmış üç kişinin oradan kurtuluşunu anlatan hadisini (Buhari, Edeb, 5), Cüreyc isimli zahidin kendisine isnat edilen zina suçundan aklanmasını (Buhârî, Mazâlim, 35) birer keramet örneği olarak aktarmaktadır. Müellif sözü Abdülkâdir Geylânî'nin menakıbına getirmeden önce dört halifenin başından geçen bazı olağanüstü hadiseleri onların kerameti olarak aktarmakta (1898, ss. 19-23) ashabın, tabiînin ve selef-i sâlihînin kerametlerinin ise sayılamayacak kadar çok olduğunu vurgulamaktadır (1898, s. 23). Verdiği her örneğin, anlattığı her kerametın akabinde "evliyanın kerameti hakır" ibaresini zikretmesi bir bakıma savunmacı bir tavır ve üsluba sahip olduğu izlenimi vermektedir (bkz. Rüşdî, 1898, ss. 15, 16, 19, 23).

Menâkıbnâmenin müellif tarafından yapılmış tertibi şu şekildedir:

Birinci Kısım: Abdülkâdir Geylânî'nin keyfiyet-i hâlî

Birinci bâb:

Birinci fasıl: Ol Hazret'in lakab ve ism-i şerîfleri beyânındadır (ss. 26-27).

İkinci fasıl: Ol Hazret'in nisbet-i şerîfleri beyânındadır (ss. 27-28).

Üçüncü fasıl: Ol Hazret'in sûreti tâhirleri (ss. 28-29).

Dördüncü fasıl: Ehl-i keşfin ol Hazret'in zuhûra gelirlerinden evvel haber vermeleri (ss. 29-35).

İkinci bâb:

Birinci fasıl: Ol Hazret'in tevellüdünün (doğumu) zikridir (ss. 36-38).

İkinci fasıl: Ol Hazret'in küçük hallerindeki ahvâl-i keyfiyetleri beyânındadır (ss. 38-39).

Üçüncü fasıl: Ol Hazret'in Geylân'dan sefer kılmalarının beyânındadır (ss. 39-41).

Üçüncü bâb:

Birinci fasıl: Bağdat'a dâhil olup ilim tahsil kılmaları zikridir (ss. 41-42).

İkinci fasıl: Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın evliyâ-i izâm ve meşâyih-i kirâmın ziyâret ve sohbetlerine vâsıl olmaları zikridir (ss. 42-50).

Dördüncü bâb:

Birinci fasıl: Ol Hazret'in hulkları (ahlak) beyânındadır (ss. 50-52).

İkinci fasıl: Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın maişetleri zikridir (ss. 52-54).

Üçüncü fasıl: Ol Hazret'in ders ve fetvâları beyânındadır (ss. 54-56).

İkinci Kısım: Abdülkâdir Geylânî'nin kerâmetleri

Birinci fasıl: Ol Hazret-i Gavsü's-sekaleyn'in kerâmetleri ve hâriku'l-âdetleri zikridir (ss. 56-73).

İkinci fasıl: Hazret-i Gavsü'l-a'zam'ın Hak Teâlâ emriyle "kademî hâzihî alâ rakabeti külli veliyyillah (şu ayağım Allah'ın bütün velîlerinin boynundadır)" dediği zikridir (ss. 73-77).

Üçüncü fasıl: Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ın azamet ve kudretleri, câh ve celâletleri ve kemâlâtlarının zikridir (ss. 77-143).

İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı Abdülkâdir Geylânî'nin biyografik bilgilerini ihtiva etmekte, ikinci kısım ise kerametleri, çocukları ve müritlerini konu edinmektedir. Eser bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesi olması hasebiyle, kerametlerini ve onun manevi yönünü, tasavvufî kişiliğini anlatan ikinci kısmı biyografik bilgi içeren birinci kısımdan neredeyse iki katı olacak ölçüde hacimlidir. 42 sayfalık birinci kısma karşın ikinci kısım 86 sayfa hacminindedir.

Dört bâbdan oluşan birinci kısmın birinci bâbı dört fasla ayrılmıştır. Bunlardan birinci fasıl Hz. Pîr'in isim, künye ve lakaplarını, ikinci fasıl soyunu, üçüncü fasıl suret ve sîretini, dördüncü fasıl ise Abdülkâdir Geylânî henüz dünyaya gelmeden onun vücuda geleceğini bildiren olayları konu edinmektedir. İkinci bâbı üç fasıla ayıran müellif, birinci fasılda Abdülkâdir Geylânî'nin faziletlerini, ikinci fasılda anne ve baba tarafından Rasulullah'a ulaşan soyunu, üçüncü fasılda ise fiziksel özelliklerini ve çocukluğunu anlatmıştır. İki fasıldan oluşan üçüncü bâbın birinci faslında Bağdat'a gidip ilim tahsil edişi, ikinci faslında ise büyük şeyhlerle görüşüp onlardan istifade edişi anlatılmıştır. Üç fasla ayrılmış olan dördüncü bâbın ilk faslında Hz. Pîr'in ahlakı, ikinci fasılda geçimini temin edişi, üçüncü fasılda ise verdiği dersler ve fetvalar hakkında bilgi verilmiştir.

Sıddık Rüşdî, sadece üç fasıl şeklinde kaleme aldığı ikinci kısımda ise ilk fasılda Hz. Pîr'in keramet ve harikuladeliğine, ikinci fasılda "Ayağım Allah'ın bütün velîlerinin boyunları üzerindedir" sözünün izahına üçüncü fasılda ise Abdülkâdir Geylânî'nin tasarruflarına yer vermiştir. Buraya kadar ifade ettiğimiz kısımlar, bâblar, fasıllar ve muhtevaları müellif tarafından eserin başlangıç kısmında verildiği gibi yeri geldikçe eserin içinde de hususiyetle belirtilmiştir.

Müellif, menâkıbnâmesine Abdülkâdir Geylânî'nin künyesi, lakabı ve ismini zikrederek başlamaktadır. Risâlenin ilk menkıbesi Abdülkâdir Geylânî'ye "muhyiddin" lakabının verilmesini anlatan hadisedir (Rüşdî, 1898, s. 27). Şu var ki bu menkıbe hemen hemen bütün Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmelerinin ilk menkıbesidir (Yâfîî, t.y., s. 37). S. Rüşdî'nin eserin giriş kısmında da belirttiği üzere risâle, o bölgenin halkına kendi ana dilinde Abdülkâdir Geylânî'yi anlatmak ve tanıtmak için yazılmıştır. Dolayısıyla *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-a'zam* bir halk kitabıdır. Halkı bilgilendirmek üzere yazılmış bir eserle medresede okutulmak üzere yazılmış bir eser arasında dil, üslup ve düzen bakımından farklılık olması muhtemeldir. Buna bağlı olarak medrese ehli arasında yaygın olan eserlerin daha sistemli olması, halka yönelik kitapların ise daha rahat bir tavırla yazılması beklenebilir (Öztürk, 2007, s. 402). *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-a'zam* ise bu teamülün tersine muhtevası düzenli ve sistematik bir risâle olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif eserin birinci kısmını Abdülkâdir Geylânî'nin tarihi şahsiyetine tahsis etmiştir (ss. 26-56). Buna bağlı olarak onun hayatıyla ilgili olayları kronolojik sıraya kısmen de olsa dikkat ederek yazmıştır. Üstelik müellif Abdülkâdir Geylânî'nin doğumu, Bağdat'a gelişi gibi önemli olayların hicrî tarihlerini de vermiştir (Rüşdî, 1898, s. 41).

Risâlenin ilk konusu, birinci ve ikinci fasıl başlıklarında da aynen geçtiği şekilde Hz. Pîr'in ismi, lakabı ve soyudur. Abdülkâdir Geylânî'nin soyu hem anne hem de baba tarafından Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Nitekim müellif, soy ağacında bulunan tüm şahısların isimlerini zikretmiştir (Rüşdî, 1898, s. 28). Sıddık Rüşdî Hz. Pîr'in soyunu anlatırken Peygamberimizin kızı Fâtımâ'nın evinde Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan Abdülkâdir Geylânî'nin geleceğini müjdeleyen rivayeti ve onunla benzer temaya sahip olan diğer rivayetleri peş peşe sıralar (Rüşdî, 1898, ss. 31-32). Müellif eserin birinci kısmında anlattığı olayları ikinci kısımda Hz. Pîr'in faziletlerini, makamının yüceliğini anlatırken de tekrarlamaktan çekinmez (Rüşdî, 1898, ss. 81-110).

Menâkıb'ın ana konularından bir diğeri ise Abdülkâdir Geylânî'nin doğumundan önce onun zuhur edeceğini, Hz. Muhammed ve Hz. Mûsâ gibi diğeri bazı peygamberler ve âriflerin haber vermelerinden söz eden rivayetlerdir (Rüşdî, 1898, ss. 29-35). Müellif burada çok sayıda rivayeti nakletmektedir. Diğeri menâkıbnâmelerle mukayese edildiğinde *Behcetü'l-esrâr* ile bu rivayetler açısından kısmen örtüştüğü söylenebilir. Nitekim bu eserin de ilk konusu onun geleceğini bildiren meşâyihin sözleridir. Ancak *Behcetü'l-esrâr*'da sadece bazı şeyhlerin Hz. Pîr dünyaya gelmeden önce onun fazileti hakkındaki ifadeleri yer alırken (Şattanûfî, 2002, ss. 13-20) *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam*'da Hz. Peygamber'den önceki bazı peygamberler, dört halife ve âriflerin onun hakkındaki sözleri bulunmaktadır.

Risâlede Abdülkâdir Geylânî'nin doğumu, doğumu esnasındaki harikulade olaylar, çocukluğu, Bağdat'a gidişi, riyazatı, uzun süren seyr u sülûkü ve nihayet şeyh olana kadarki süreçte gerek doğrudan kendi kerametleri, gerekse çevresindekilerle bağlantılı olaylardaki tasarrufları söz konusu edilmektedir. Hz. Pîr'in irşada, vaazlarına, medresedeki derslerine başladığı dönemde yaşanmış hadiselerin anlatıldığı bahislerde ise asıl vurgu, onun velayetteki üstünlüğü, hutbe ve vaazlarının tesir gücü, ilmî derinliği, Irak uleması arasındaki üstün konumu gibi niteliklerine tahsis edilmiştir (Rüşdî, 1898, ss. 54, 56, 79, 81).

Risâlenin 56-142 sayfaları arasında yer alan ikinci kısım ise Hz. Pîr'in kerametlerine tahsis edilmiştir. Esasen burada nakledilen olayların bazıları, eserin ilk kısmının muhtevasına dahil olan, onun tarihi şahsiyeti ile de bağlantılı olan, örneğin, Şeyh Hammâd ile ilişkisi (Rüşdî, 1898, ss. 91-92), ilim tahsili ve fetvalarının isabetliliği (Rüşdî, 1898, ss. 54-56) gibi mevzulardır. Ancak müellif risâlesinde kanaatimizce bir düzen oluşturmak amacıyla, ilk kısım biyografik malumat, ikinci kısım kerametler olacak şekilde bir konu dağılımı yapmıştır.

Abdülkâdir Geylânî'nin risâlede nakledilen kerametlerine bakıldığında "şu ayağım Allah'ın bütün velîlerinin boynu üzerindedir" sözünün menâkıbnâmenin tamamını şekillendiren bir ağırlığa sahip olduğu görülür. Hz. Pîr'in kerameti olarak aktarılan olayların hemen hepsi risâlede farklı bağlamlarda pek çok defa zikredilen bu sözü ispatlamayı amaçlamaktadır. Şu da var ki elimizde mevcut olan ilk menâkıbnâmeden itibaren tüm Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmelerinin en merkezi konusu bu sözü rivayet ve izah etmektir. Dolayısıyla Sıddık Rüşdî'de de aynı yaklaşımın görülmesi normaldir. Müellif, gerek Hz. Pîr'in bahsi geçen sözünü delillendirmek gerekse onun velayetini anlatmak üzere devrinin meşhur sûfilere ile aralarında geçen diyalogları, hizmetkârları ve müridlerinin dünyevî ve uhrevî müşküllerini çözmedeki tesiri, cinlerle irtibatı, Hızır (a.s.) ile görüşmesi gibi metafizik olayları zikretmektedir. Bu tür menkıbelerin naklinden sonra Sıddık Rüşdî (1898, ss. 74, 89), onun her hal ve durumda mükâşefe ve müşâhede sahibi olduğunu sıklıkla tekrarlamaktadır ki bu da kanaatimizde "Ayağım Allah'ın bütün velîlerinin boynu üzerindedir" sözünün yansımasıdır.

Sıddık Rüşdî aktardığı kerametleri rivayet eden râvî zincirini saymayı tercih etmemiştir. Ancak özellikle risâlenin son sayfalarında bilhassa Abdülkâdir Geylânî'nin oğullarından Şeyh Abdürrezzak ve Şeyh Abdülvehhâb'ın anlattığı olaylar, müritlerinden bazı kimselerin naklettiği kerametler yer almaktadır (Rüşdî, 1898, ss. 120-125). Müellif risâleyi Gavs-ı A'zam'ın oğullarının isimleri (Rüşdî, 1898, s. 141) ve Kâdiriyye hatmi ile tamamlamaktadır (Rüşdî, 1898, ss. 142-143). Bu hatim Arapça-Türkçe dua ve tesbihâtten oluşan bir çeşit münacât gibidir. Müellif bununla birlikte bu hatmin hangi amaçla, nasıl ve hangi sayıda okunacağını belirten açıklamalar da yapmıştır (Rüşdî, 1898, ss. 141-142).

7. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risâlenin kaynakları

Sıddık Rüşdî risâlesini Arapça ve Farsça eserlerden istifade ederek yazdığını belirtmiştir. Eserin hacmi dikkate alındığında muhtevasındaki yüzlerce menkıbe ve rivayetin oldukça geniş bir literatürden istifade edilerek derlendiğini veya bir araya getirildiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte risâlede bazı kitapların adı doğrudan verilmektedir ki bunlar *Behcetü'l-esrâr*, *et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye*, *Nefahâtü'l-üns* ve *Risâle-i Kâdiriyye*'dir. Sayılan eserlerden en çok adı geçen ise *Nefahâtü'l-üns* ve *Risâle-i Kâdiriyye*'dir.

Abdülkâdir Geylânî ile ilgili elimizde mevcut olan ilk menâkıbnâme XIII. yüzyılda Ali b. Yusuf Şattanûfî tarafından telif edilmiş *Behcetü'l-esrâr* ve *ma'dinü'l-envâr* adlı eserdir. Şattanûfî'nin rivayet zincirlerini de vermek suretiyle Abdülkâdir Gaylânî ve onun çağdaşı olan bazı sûfilere ilgili keramet

ve menkıbeleri anlattığı bu kitap, ilk olması hasebiyle birçok Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesinin de kaynağıdır. Şattanûfî, eserini Hz. Pîr'in "Şu ayağım Allah'ın velilerinin boynundadır" sözünü ispatlamak amacıyla, hem bu sözü söylediğine dair rivayetleri hem de Abdülkâdir Geylânî'nin bu cümlesiyle bağlantılı kerametleri derlemek suretiyle kaleme almıştır (Gürer, 2016, s. 17). Sıddık Rüşdî'nin bu esere atıf yapması onun birincil menâkıbnâmelere ulaştığını ve onlardan istifade ettiğini gösterir. Şu var ki risâlede adı geçen kaynaklardan en az zikredileni *Behcetü'l-esrâr*'dır (Rüşdî, 1898, s. 49). Ancak bu eser diğer menâkıbnâmelerin ve tabakat kitaplarının da kaynağı konumundadır.

Sıddık Rüşdî risâlede birkaç yerde *et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye*'nin adını zikrederek onun sistemini esas aldığını belirtmektedir (Rüşdî, 1898, s. 26), ancak her iki eser mukayese edildiğinde sistem bakımından böyle bir benzeşmeye rastlanmamaktadır. *et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye*, Afganistan'ın Peşâver bölgesinde doğmuş ve orada vefat etmiş olan Rükneddin İbn Münîr tarafından Fars, Hindistan ve Türkistan coğrafyasında da bilinen Peştû dilinde kaleme alınmış bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesidir (İlhan, 2017, s. 242). Her ne kadar Sıddık Rüşdî bu eseri sıklıkla zikretmese de gerek *Tuhfe*'nin gerekse *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam*'ın hacimli bir eser olması sebebiyle çok sayıda ortak menkıbe bulunmaktadır (İbn Münîr, 2016, s. 212; Rüşdî, 1898, s. 51 vd.).

Risâlede adı en çok zikredilen kaynaklardan *Nefahâtü'l-üns* ise Abdurrahman Câmî tarafından 1478 yılında telif edilmiş Farsça bir sûfî tabakât kitabıdır. Dolayısıyla içinde sadece Abdülkâdir Geylânî değil diğer pek çok sûfînin hayat hikayesi yer almaktadır. Bu eseri, Ali Şîr Nevâî 1495'te 170 kadar Türk ve Hint kökenli sûfînin biyografisini de eklemek suretiyle Çağatay Türkçesine çevirmiştir. Sıddık Rüşdî'nin risâlesine çok büyük ölçüde kaynaklık eden (Rüşdî, 1898, ss. 39, 97, 99) bu eserin Farsça orijinal nüshasından mı yoksa Çağatayca çevirisinden mi faydalandığını bilmiyoruz, ancak hem Abdurrahman Câmî'nin Horasanlı yani Türkistan coğrafyasından oluşu hem de müellifin anadilinde bir tercümesinin bulunması eseri kullanımını kolaylaştırdığını düşünmekteyiz.

Sıddık Rüşdî'nin hemen hemen *Nefahâtü'l-üns* ile aynı ölçüde istifade ettiği ve risâlede atıf yaptığı bir diğer kaynak ise *Risâle-i Kâdiriyye* adlı eserdir. Eserin müellifini Sıddık Rüşdî, Muhammed Sâdik Şihâbî olarak vermektedir (Rüşdî, 1898, s. 33). Bu şahıs *Tenşîtü'l-hâtır nebzetün min menâkıb-i Gavs Abdilkâdir* adıyla meşhur menâkıbnâmenin müellifidir. Dolayısıyla Sıddık Rüşdî'nin *Risâle-i Kâdiriyye* olarak zikrettiği ve çok büyük ölçüde istifade ettiği eser tespitimize göre budur (Rüşdî, 1898, ss. 33, 36, 46, 102, 113). Ancak risâlede diğer kaynakların müellifleri ve dilleri hakkında bilgi verilmediği gibi *Risâle-i Kâdiriyye*'nin genel çerçevesi ve dili hakkında da bir bilgi yoktur. Ana hatlarıyla dört kaynağının adını veren Sıddık Rüşdî kaynaklar hakkında herhangi bir tespit ve değerlendirmede bulunmadığı gibi onlardan istifade ediş yöntemi hakkında da bir açıklama yapmamıştır. Dolayısıyla burada saydığımız dört eser, risâlede isim olarak zikredilmiş ve onlardan nakiller yapılmıştır.

8. Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam adlı risâlenin Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmeleri içindeki yeri

Abdülkâdir Geylânî hakkındaki ilk menâkıbnâme müridi Ebû Bekr Abdullâh et-Temîmî'nin *Envâru'n-nâzır fî ma'rifeti ahabârî's-Şeyh Abdilkâdir*'adlı eseridir. Ne var ki, *Behcetü'l-Esrâr*'a kaynaklık ettiği düşünülen bu eser de tıpkı İbnü'l-Cevzî'nin *Dürrü'l-Cevâhir*'i gibi günümüze ulaşmamıştır. Aslında Hz. Pîr Geylânî hakkında yazılan menâkıbnâmeler daha onun sağlığı zamanında başlamış olup, halen günümüzde de devam etmektedir.

Hz. Geylânî'den yaklaşık bir buçuk asır sonra vefat etmiş olan eş-Şeyh Nüreddîn Ebu'l-Hasan Alî b. Yûsuf b. Cerîr el-Lahmî eş-Şattanûfî eş-Şâfîî (İbn Cehzam)'ın tam adı *Behcetü'l-esrâr ve ma'dinü'l-envâr fî menâkıb-i sâdeti'l-ahyâr mine'l-meşâyih'l-ebrâr* olan eseri A. Geylânî hakkında kaleme alınmış en önemli menâkıbnâme olarak kabul edilmektedir. Dili Arapçadır. Kütüphanelerde pek çok el yazma nüshası bulunan bu eserin pek çok baskısı yapılmıştır. Adeta, diğer bazı menâkıbnâmelerde de görüldüğü üzere, Abdülkâdir Geylânî'nin meşhur "Şu ayağım bütün Allah velilerinin boynu üzerindedir." sözü üzerine telif edilmiştir. Eser, sadece Abdülkâdir Geylânî ve Kâdirîlik için değil, Abdülkâdir Geylânî'nin çağdaşı olan diğer sufiler hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla diğer birçok sufî şahsiyet ve tarikat için de önemli bir kaynaktır. Eserde müellifin naklettiği menkıbeler için tıpkı hadisteki gibi rivayet zinciri zikretmesi dikkat çekicidir. Sadece

Osmanlı döneminde sekiz adet tercümesi olduğu belirtilir (Çakır, 2006, s. 27; Gürer, 2016, s. 17; Konyalı Muhyî, 2024, ss. 35-56).

Bu konudaki bir diğer önemli menâkıbnâme ise eş-Şeyh Şemseddîn Ebu'l-Berekât Muhammed b. Yahyâ et-Tâdifî'nin *Kalâidü'l-cevâhir fî menâkıbî's-Şeyh Abdilkâdir* adlı kitabıdır. Naim Erdoğan tarafından, Arapça aslından Türkçeye *Cevherden Gerdanlıklar* (İstanbul 1972) adıyla tercüme edilmiştir.

Abdülkâdir Geylânî hakkında yazılmış olan bu menâkıbnâmelerin çeşitli dillere tercümeleri, ihtisarları olduğu gibi bunlara karşı bazı âlimler tarafından itiraz ve eleştirilerin yapıldığını da görüyoruz. Diğer taraftan bu menâkıbnâmeler bazı akademik çalışmalarda da konu edilmiştir. Meselâ, Adâlet Çakır'ın (İstanbul 2006) Mehmet Rif'at Efendinin... Anadolu'da Kâdirlik adlı doktora çalışması, 1852 yılında İstanbul'da vefat eden Mehmed Rif'at Efendi'nin Abdülkâdir Geylânî hakkında telif etmiş olduğu *Nefhatü'r-Riyâzî'l-Âliyye fî Beyâni't-Tarîkatî'l-Kâdiriyye* adlı menâkıbnâmesidir. Yine Murathan Atay'ın (İstanbul 2020) yüksek lisans çalışması da *Behcetü'l-Esrâr*'ın mesnevî tarzında manzum bir tercümesi olan, XVI. Yüzyılın ortalarında vefat ettiği tahmin edilen Konyalı Muhyî'nin *Kenzü'l-Menâkıb ve Remzü'l-Menâkıb* adlı menâkıbnâmesini konu edinmiştir.

Bizim bu makalemize konu olan menâkıbnâmenin ait olduğu coğrafya itibarıyla, Dr. Sinan İlhan'ın çabalarıyla, TİKA tarafından bastırılan, XVII. Yüzyılda Afganistan'da yaşamış olan İbn Münîr'in Peştuca ve manzum *et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye* (2016 Kabil) adlı menâkıbnâmeden ve Muhammed Raşit Çırak'ın (Ankara 2022) Çağatayca Menâkıb-ı Gavsîyye Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi adlı yüksek lisans tezinden de bahsetmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Burada bir seçki yapmak suretiyle söz konusu ettiğimiz Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmelerinin dışında tespit edilmiş veya kütüphanelerde keşfedilmeyi bekleyen çok sayıda menâkıbnâme mevcut olabilir. Dolayısıyla onların tamamını zikretmek ve Sıddık Rüşdî'nin risalesi ile mukayese yapmak bu çalışmanın hacmini aşacaktır. Bu sebeple en meşhur menâkıbnâmeler içinde makalenin konusunu teşkil eden risalenin konumuna ilişkin genel tespitler yapmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Menâkıb-ı Hazret-i Gavsül'-a'zam, XVIII. yüzyılda Abdülkâdir Geylânî'nin vefatından yaklaşık altı asır sonra telif edilmiştir. Dolayısıyla bu tarihe kadar Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmeleri açısından yukarıda bahsedildiği üzere belli bir literatür meydana gelmiştir. Esasen müellif, Arapça ve Farsça çok sayıda menâkıbnâme olduğunu kendisinin de onlardan istifadeyle risâlesini yazdığını belirtmiştir (Rüşdî, 1898, s. 24). Dolayısıyla müellifin yaşadığı devir menâkıbnâme açısından zengin bir devirdir. Şu var ki Abdülkâdir Geylânî, tasavvuf tarihinde hakkında kanaatimizce en çok menâkıbnâme yazılan ve hakkında çok sayıda menkıbe rivayet edilen sūfidir. Makaleye konu olan risâlenin, diğer menâkıbnâmelerle bilhassa *Behcetü'l-esrâr*, *Kalâidü'l-cevâhir* gibi ilk ve temel menâkıbnâmelerle daha sonra yazılmış *et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye* gibi menâkıbnâmelerle mukayese edildiğinde bu eserlerde yer alan Abdülkâdir Geylânî ile ilgili kaynaklarda yer alan neredeyse tüm rivayetleri derlediği görülmektedir. Dolayısıyla *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsül'-a'zam* geniş hacimli ve muhtevası zengin bir menâkıbnâmedir. Ancak *Behcetü'l-esrâr*'da geniş olarak *Kalâid*'de ise kısmen bulunan ravi zincirleri Sıddık Rüşdî'nin risâlesinde bulunmamaktadır. Hacim bakımından geniş olması ve müellifin görüş ve tespitlerinin çok kısmî ölçüde içermesi esere ağırlıklı olarak Hz. Pîr hakkında bilgi veren bir kitap olma özelliği kazandırmıştır. Sıddık Rüşdî risâlede Abdülkâdir Geylânî'nin çeşitli tasavvufî konulardaki görüşlerinden söz etmemiştir. Fakat aynı durum *Behcetü'l-esrâr* için geçerli değildir. Nitekim Şattanûfî (2002, ss. 227-238), Hz. Pîr'in eserlerinden derlediği bazı görüşlerini kitabına almıştır.

Genel olarak Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmelerinin çoğu onun hayatını, menkıbelerini, kerametlerini, faziletlerini, bazıları ise onun fikirlerini içermektedir. *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam* Hz. Geylânî'nin tasavvufî görüşleri dışında diğer menâkıbnâmelerin muhtevalarıyla uyum içindedir. Bu bağlamda, eserin içeriği kadar konuların sıralaması açısından *Kalâidü'l-cevâhir*'le uyumludur. Nitekim bu eserde müellif, önce Abdülkâdir Geylânî'nin biyografisini daha sonra tasavvufî hayatını ve akabinde ise kerametlerini nakletmiştir (Tâdifî, 1993, ss. 17-49, 83).

Sonuç

Abdülkâdir Geylânî tasavvuf tarihinin gavs-ı a'zam ve kutb-ı aktâb vasıflarına sahip, feyzi ve himmeti asırlardır Müslümanların üzerinde tezâhür eden etkili bir sūfidir. Etkisi yaşadığı dönemde

çevresindekiler üzerinde zâhîrî ve bâtînî olarak müşâhede edildiği kadar vefatından sonra da tasarruflarından istifade edilmiştir. Hz. Geylânî'nin güçlü tesiri, tasarrufları gavs-ı a'zam (darda kalanların imdadına yetişen veli) oluşu, çevresindeki büyük veliler tarafından saygı görmesi, hayatta iken gösterdiği açık kerametleri, hakkında menkıbe kitapları yazılmasına yol açmıştır. Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmeleri yazılmasında onun bahsi geçen sıra dışı yönlerinin yanı sıra "şu ayağım Allah'ın tüm velilerinin boynu üzerindedir" sözünün de büyük etkisi olmuştur. Zira menâkıbnâmelerin büyük bir kısmı bu sözle ilgili hadiseleri naklettiği gibi bu sözü ispatlamak üzere yazılmıştır. Şöhreti İslâm coğrafyasının her yerine ulaşan Hz. Pîr Geylânî'nin menâkıbnâmeleri de adının yayıldığı her bölgede yazılmış ve okunmuştur.

Muhammed Sıddık Rüşdî'nin *Menâkıb-ı Hazret-i Gavsü'l-A'zam'ı* Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmeleri içinde Hz. Pîr'in hayat hikayesi, ailesi, tasavvufî terbiyesi, şeyhliği, tasarrufları, kerametleri gibi hemen hemen tüm yönlerini zikretmesi bakımından kapsamlı bir eserdir. Taşkent'te 1990 yılında ilk defa tespit edilmiş ve 1992 yılında Kiril alfabesiyle modern Özbek dilinde neşredilmiştir. Dolayısıyla Anadolu'da neredeyse hiç bilinmeyen bu risâle aslında yazıldığı bölge olan Orta Asya'da da yakın zamanda tanınmaya başlamıştır. Muhammed Sıddık Rüşdî'nin eserlerinin tanınıp tahlil edilmesi onun görüşlerinin bilinmesi kadar XVIII. yüzyıl Doğu Türkistan tasavvuf anlayışının kavranmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu risalenin etkilerinin tespitini de kolaylaştıracaktır. Mesela, Sıddık Rüşdî'den bir asır sonra yaşamış olan Mir Molla Yusuf'un da Çağatayca bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesi yazması bu geleneği o bölgede başlatan kişinin Sıddık Rüşdî olması ihtimalini düşündürmektedir

Bu menâkıbnâme aynı zamanda Sıddık Rüşdî'nin yaşadığı Fergana Vadisi'nde Kâdiriyye'nin izlerini göstermesi bakımından ayrıca bir öneme sahiptir. Çünkü bu bölgede genel olarak Yeseviyye ve Nakşbendiyye hakimiyeti bulunduğu için Kâdiriyye'nin ne zaman ve hangi ölçüde yayıldığı hakkında net tespitler yapılamamıştır. Ancak Sıddık Rüşdî'nin kullandığı kaynaklardan *Behcetü'l-esrâr* gibi bazıları temel Kâdirî eserleridir. Bu eserler dikkate alınarak yorum yapılırsa mevcut bilgilere göre hayatı Türkistan'da geçen müellifin bunlara ulaşabilmiş olması Kâdiriyye'nin bu bölgeye eserin telifinden yani XVIII. yüzyıldan önce ulaştığını göstermektedir. Esasen Sıddık Rüşdî'nin risâlesini Çağatayca yazmaktaki amacı o bölgede yaşayan insanlara Abdülkâdir Geylânî'yi sevdirmek olduğu dikkate alındığında orada bir Kâdiriyye etkisi ve muhabbeti olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Makale ile ilgili yaptığımız araştırmalardaki tespitimize göre Abdülkâdir Geylânî'nin çeşitli risalelerini Farsça ve Türkçeye çevirip şerh etmiş olan Fergana Vadisinde yaşamış Velî Mülûkşâh Sıddîkî Kâdirî'nin 1513 istinsah tarihli bir Abdülkâdir Geylânî menâkıbnâmesi bulunmaktadır. Bu eser üzerindeki tarihten dolayı Kâdiriyye'nin XVI. asrın başında bu bölgede etkili olduğunu düşünmekteyiz. Buna benzer yeni bulgular Doğu Türkistan'daki tasavvufî faaliyetler, burada etkili olan tarikatlar, bu tarikatların temsilcileri ve onların eserleri üzerine daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Ayrıca Doğu Türkçesinde yazılmış tasavvufî eserlerin gün yüzüne çıkarılması bu bölgedeki tasavvufî hareketlerin de aydınlatılmasını sağlayacaktır. Nitekim Sıddık Rüşdî'nin hayatta olduğu dönem olan Hocalar Devri tasavvufî kimliğe sahip şahısların Doğu Türkistan siyasetinde etkili olduğu bir süreçtir. Ancak bu dönemde yaşanan olaylara ve bahsi geçen "hocalar"ın faaliyetine bakıldığında zaman zaman tasavvufî tavır ve ahlak ile örtüşmeyen olayların vuku bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla genellikle tarihçiler tarafından ele alınmış olan Hocalar Döneminin tasavvufî arka planının da tahlil edilmesi ilmî bir ihtiyaçtır.

Kaynaklar / References

- Astanakulov, İ. (1993). *Muhammed Sıddık Rüşdiy Avliyalar Sultanı: Turanlık Valiylar*. Yeni Çağ Nesli.
- Astanakulov, İ. (2007). *Muhammed Sıddık Rüşdi ve Tezkiretü'l-Evliyâ-yı Türkî Adlı Eser*. Taşkent İslam Üniversitesi.
- Azamat, N. (2001). Kâdiriyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 480-482). TDV Yayınları.
- Bashirovna, T. N., Ibragimovna, Z. A., Irisbaevna, U. F., & Musayevna, Y. Z. (2022). Some Comments on Hagiographic Studies. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 2919-2931.
- Çakır, A. (2006). *Mehmet Rif'at Efendi'nin 'Nefharü'r-riyâzi'l-âliye' adlı eseri ışığında Anadolu'da kadirîlik* (Tez No: 208816) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Çırak, M. R. (2022). *Çağatayca Menâkıb-ı Gavsıyye Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Tez No: 778444) [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Demirağ, Y. (2014). 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3, 229-245.
- Geylâni, A. (2005). *Abdülkâdir Geylânî Dîvânı* (M. Utku, Çev.). Sır Yayınları.
- Gürer, D. (2013). *Abdülkadir Geylânî Risâleler*. İnsan Yayınları.
- Gürer, D. (2016). *Abdülkadir Geylani*. İnsan Yayınları.
- İbn Münîr, R. (2016). *Et-Tuhfetü'l-kâdiriyye der medâyihî Abdülkâdir Geylânî* (S. İlhan, Ed.). TİKA Kabil Koordinatörlüğü Yayınları.
- İlhan, S. (2017). Et-Tuhfetü'l-Kâdiriyye Adlı Eserin Yazma Nüshası ve Yayınlanması Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(58), 239-244. https://doi.org/10.1501/llhfak_0000001469
- Konyalı Muhyî. (2024). *Behcetü'l-Esrâr'ın İlk Türkçe Manzum Tercümesi Abdülkâdir Geylânî'nin Menkıbeleri* (M. Atay, Ed.). H Yayınları.
- Kumru, C. (2017). Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi. *Ulakbilge*, 5(14), 1247-1267. <https://doi.org/10.7816/ulakbilge-05-14-03>
- Mülûkşah ? (1898). *Şerhu Kasîde-i Hamriyye*.
- Mülûkşah, S. K. (1898a). *Gavsıyye Risâlesi*.
- Mülûkşah, S. K. (1898b). *Türkçe Gavsıyye Risâlesi*.
- Ocak, A. Y. (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ostanaqulov, I. (2021). Muhammad Siddique Rushdie -The Great Representative of Uzbek Prose of the VXIII. Century. *Academica An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 95-106. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2021.01356.2>
- Ostanaqulov, I., & Madrahimova, G. (2021). Therefore, a Comparative Study of "Nasayimu-l Muhabbat" of "Hizanatu-l Asfiyo" and "Tazkiratu-l Avliyo-i Turkic" is Necessary and Relevant. *International Journal on Integrated Education*, 4(6), 160-162.
- Öztürk, Z. (2007). Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(9), 401-446.
- Rüşdî, M. S. (1898). *Menâkıb-ı Hazreti Gavsü'l-a'zam*.
- Şahin, H. (2004). Menâkıbnâme. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 112-114). TDV Yayınları.
- Şattanûfî, N. (2002). *Behcetü'l-esrâr ve ma'denü'l-envâr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Tâdifî, M. b. Y. (1993). *Cevherden Gerdanlıklar (Kalâidü'l-cevâhir)* (N. Erdoğan, Çev.). Âlem Yayınları.

- Taşığıl, A. (2012). Türkistan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 556-560). TDV Yayınları.
- Toplu, B. (2018). Muhammed Sıddık Rüşdi'nin Hayatı, Eserleri ve Dünya Görüşü. *Turkish Studies*, 13(12), 527-536. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13050>
- Tosun, N. (2023). *Türkistan Dervişlerinden Yedigâr*. Erkam Yayınları.
- Ulupınar, H. (2024). *Ma'ruf-ı Kerhî ve İbnü'l-Cevzî'nin Ma'rûf-ı Kerhî Menâkıpnâmesi*. Büyüyenay Yayınları.
- Vâsitî, E.-F. (1305). *Tiryâkü'l-muhibbîn*.
- Yâfiî, A. b. E. (t.y.). *Menâkıbeler Hülâsatü'l-mefâhir fî menâkıbı'ş-şeyh Abdilkâdir* (S. Kılınç, Çev.). Rehber Yayınları.
- Zarcone, T. (2000). La Qâdiriyya En Asie Centrale et Au Turkestan Oriental. *Journal of History of Sufism*, 1(2), 295-338.